

Tomka Miklós (1941–2010)

Földvári Mónika–Rosta Gergely

foldvari.monika@t-online.hu; rosta.gergelylaszlo@gmail.com

Tomka Miklós barátai, pályatársai, tanítványai közül többen is őrizzük Miklós jelképes köpönyegének egy darabját. Kamarás Istvántól kaptuk annak szimbólumaként, hogy valamennyien Miklós köpenyéből bújtunk ki. Így éreztünk tíz évvel ezelőtt, és sokan így érzünk ma is.

Talán nincs is olyan vallásszociológiával komolyan foglalkozó szakember az országban, akire ne hatottak volna meghatározó módon Tomka Miklós gondolatai: a magyar vallásszociológiában kikerülhetetlen a munkássága. Ugyancsak alapvető jelentőségűek művei azon külföldi érdeklődők számára, akik szeretnék megismerni, nemzetközi kontextusban látni a vallásosság hazai és kelet-európai alakulását.

Írásunkban nemrég elhunyt tanárunk, kollégánk előtti tisztelgésképp szeretnénk bemutatni életművének néhány meghatározó vonulatát.

Tomka Miklós szerteágazó szociológiai munkásságát nehéz röviden ismertetni. Pályája kezdetén, a Szövetkezeti Kutatóintézetben, majd 1968-tól a Tömegkommunikációs Kutatóközpontban a médiafogyasztás, a szabadidő eltöltése volt a „hivatalos” kutatási témája. Első idegen nyelvű publikációi – olaszul és finnül – 68-ban a cigányság magyarországi helyzetéről szóltak, s később is vizsgátért néhány írás erejéig ehhez a témához. Írt tanulmányt a nemzettudat, a társadalmi rétegződés, a művelődési szokások témájában, s az utóbbi időben az életmód, a lelki egészség kérdésével is foglalkozott. De ahogyan egy vele készült életútinterjúban fogalmazott, már a 60-as évek végén nagyon határozottan körvonalazódott számára az a kutatási terület, amely azután egész pályafutását meghatározta, amelyet több száz publikációval gazdagított: a vallásszociológia. Több mint 40 éven keresztül foglalkozott a vallásosság társadalmi megjelenésének vizsgálatával. Ez különösen jelentős teljesítmény volt abban a korszakban, amikor csak megtűrt hobbiként, hivatalos munkája melletti otthoni másodállásban végezhetette ezt a tevékenységet. Mindezért elismerés, díjazás akkoriban nem járt idehaza, ellenkezőleg: azért, hogy szemet hunyjanak vallásszociológiai tevékenysége fölött, sokkal többet kellett a hivatalos szakterületén

nyújtania. Mindemellett azt is fel kellett vállalnia, hogy csak töredékét írhatta le Magyarországon annak, amit gondolt.

Fő törekvése a vallásszociológián belül a vallásosság helyzetének és változásának feltárása és magyarázata volt Magyarországra és a volt szocialista országokra vonatkozóan. Ennek során leginkább két cél vezérelte: a vallási folyamatok módszertanilag igényes mérése és a feltárt összefüggések világos logikai láncolatú elméleti magyarázata.

A vallásosság tudományos vizsgálatát, korrekt mérését célozta – a nemzetközi szakirodalmat szisztematikusan feldolgozó cikkek publikálásán túl – annak a kérdésnek a kidolgozása, amely különbséget tett a vallásosságnak az egyház tanítását követő, illetve a „maga módján” típusa között, és amely a Tömegkommunikációs Kutatóközpont rendszeresen végzett kérdőíves felméréseinek standard része lett. Ily módon Tomka Miklósnak köszönhető, hogy Magyarország az egyetlen volt szocialista ország, amelynek a rendszerváltozás előtti vallásosságáról több évtizedre visszatekintő és megbízható kutatási adatok állnak rendelkezésre. Neki köszönhetően tudhatunk arról, hogy a vallásellenes ideológia uralma idején is a magyar társadalom nagyobbik része a két kategória valamelyike szerint vallásosnak tartotta magát, valamint hogy a 70-es évek végi mélypont után megkezdődött a vallásosság erősödése Magyarországon.

A vallási önbesorolás ún. ötitemes kérdése ma is része a legtöbb szociológiai felmérés szociodemográfiai blokkjának. Jelentőségét a vallásosság vizsgálatában az is aláhúzza, hogy többváltozós statisztikai elemzésekkel is három fő pólus rajzolódik ki a mai magyar társadalomban, melyek nagy átfedést mutatnak a Miklós által bevezetett kérdés mentén kialakuló típusokkal.

Tomka Miklós vallásosságról, annak alakulásáról szóló írásai már a rendszerváltás előtt is a társadalmi önismeret fontos építőkövei voltak, de jelentőségüket mára megsokszorozta a rendszerváltás nyomán kialakult helyzet. Aligha van ugyanis még egy területe a társadalomnak, ahol olyan mértékű változások zajlottak le, mint épp a vallás terén. Miklós munkássága a vallásosság alakulásával kapcsolatos kérdések közül kiterjedt a modernizáció és a szekularizációs elméletek, a vallás és a politika, az egyházakhoz kötődő vallásosság és az egyházak társadalmi szerepének, a vallási kultúra és az értékrendi változások alakulásának, a vallás és a kommunikáció kérdésének hazai és nemzetközi kontextusban való vizsgálatára.

1990 után lehetővé vált a vallásosság átfogó, nem csupán más témájú kutatásokba „becsempésztett” egy-egy kérdésen alapuló szociológiai vizsgálata. Tomka Miklós számos saját kutatása közül is kiemelkedik a Paul M. Zulehnerrel és Máté-Tóth Andrással közösen vezetett Aufbruch/New Departures-projekt, egy tíz kelet- és közép-európai országra kiterjedő vallásszociológiai felmérés 1997-ben. A vizsgálatot 2007-ben megismételték, immár 14 ország bevonásával. Tucatnál több kötet született ezek alapján a kutatások alapján, amelyek az egyik legfontosabb empirikus forrásai lettek a vallásosság rendszerváltás utáni kelet-európai változásával foglalkozó irodalomnak.

A vallási változás elméleti magyarázatának kiindulópontját a kezdetektől fogva a szekularizációs elmélet (az ő megfogalmazásában a szekularizációs tézis), pontosabban ennek az elméletnek a kritikája adta. A szekularizációt mindig is egy többértelmű fogalomnak, egy nem megfelelően kidolgozott és általános érvényességgel nem bíró elméletnek tartotta, és a kutatási eredményekre alapozva elutasította azt az értelmezést, amely szerint a társadalmi modernizáció hatására bekövetkező vallási változás szükségszerűen azonos volna a vallásosság eltűnésével. Tomka Miklós munkássága e tekintetben egyenes ívű. A szekularizáció mérlegét adó 1979-es tanulmányában éppúgy kiállt a vallás és a vallási változás többdimenziós, nem kizárólag az egyházi tradíciókhoz kötődő értelmezése, valamint a vallásosság formaváltozása, mintsem eltűnése mellett, mint harmincegy esztendővel későbbi összegző művében, nagydoktori értekezésében, amelynek alcíme: „A szekularizáció értelmezése a szociológiában”. Az alternatív magyarázatok tekintetében fontos szerepet tulajdonított a vallási individualizáció elméletének, a szocializmus idején felülről a társadalomra kényszerített modernizációnak, a társadalmi civil önszerveződéskészség szétverésének, az anómiaelméletnek, valamint az egyházüldözés országról országra eltérő intenzitásának. Ezeknek a hatásmechanizmusoknak a feltárása az Aufbruch-kutatások során is nagy jelentőséggel bírt.

Tomka Miklós munkásságának egész pályafutását végigkísérő fontos vonása volt a nemzetközi orientáció. E helyen csak a legfontosabb mérföldkövek megemlítésére van módunk. Olyan időszakban lett a Nemzetközi Szociológiai Társaság (ISA) Vallásszociológiai Munkabizottsága alelnöke (1978), amikor a hazai szociológia nemzetközi reprezentációja gyerekcipőben járt. Társalapítója és előbb alelnöke, majd 2001-től 2006-ig elnöke volt a Kelet- és Közép-Európai Valláskutatói Társaságnak (ISORECEA). Az Európai Értékrend Vizsgálatnak (EVS) 1990 és 2005 között volt a magyar kutatásvezetője. Az Aufbruch-kutatásban betöltött vezető szerepéért a Bécsi Egyetem díszdoktorává avatta. Számos külföldi egyetem vendégoktatója volt (tanított Bambergben, Innsbruckban, Salzburgban, Drezdában és Kolozsvárott), nagyszámú német és angol nyelvű publikációja mellett sok más nyelven is publikált.

Azt mondják, a kutatási terület kiválasztásának megértéséhez fontos ismerni a tudós életútját. Tomka Miklós elkötelezett hívő katolikus volt. Ugyanakkor tudományos munkássága kiváló példa arra, hogyan egyeztethető össze a személyes meggyőződés a tudományosság szigorú pártatlanságával. Munkája során mindig a megértésre törekedett, s ebben az sem befolyásolta, ha a tények esetleg ellenében álltak saját értékrendjével.

Szenvedélyesen érdeklődött a szakterülete iránt, olvasottsága, naprakészsége elképesztő volt. Olyan gondolkodónak ismertük, aki képes volt nagy társadalmi összefüggéseket átlátni, miközben nem kerülték el figyelmét a részletek sem; aki állításait mindig korrekt módon, lehetőség szerint adatokkal igyekezett alátámasztani.

Miklósra gyakran magányos harcosként tekintettek, és ebben sok igazság van, különösen, ha az elmúlt rendszerre gondolunk. Szakterületét korábban hivatalos

gyanakvás övezte, ugyanakkor gondolatait – például, hogy az egyházat társadalmi intézményként is tekintette, vagy hogy megkülönböztette a „maga módján” vallásos típust is – egyházi körökben is gyakran támadták, félreértelmezték.

A rendszerváltással bizonyos szempontból megváltoztak a körülmények: egyrészt elfogadottá, érdekessé vált a vallásszociológiai szakterület, másrészt szabadabban lehetett szakmai kapcsolatokat létesíteni. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem, ahol 2009-ig intézetvezető egyetemi tanárként dolgozott, saját elmondása szerint a szakmai közélet és közösségiség számára korábban nem tapasztalt terepe volt. Ez a vonal talán még tovább erősödött, amikor a Semmelweis Egyetem Mentálhigiéné Intézetének munkatársa lett (2008-tól), ahol részt vett a doktori program kidolgozásában és a mesterképzések elindításában.

Abban, hogy a vallásszociológiával foglalkozók szakmai közössége egyre (inter)aktívabbá vált itthon is, nem elhanyagolható szerep jutott Miklósnak, aki évekig elnöke volt a Magyar Szociológiai Társaság Vallásszociológiai Szakosztályának. Ebben a minőségében és később is lelkesen támogatott minden szakmai megmozdulást.

Jó néhány évvel ezelőtt még úgy nyilatkozott, hogy itthon már nem vár szakmai elismerést. Azóta mégis megértek a feltételek arra, hogy benyújthassa és megvédhesse nagydoktori disszertációját. Nagydoktorrá avatása előtt egy héttel halt meg, olyan hirtelen, amilyen hévvel élt és dolgozott.